

Ceviriler:

AKDENİZ SOSYAL TARİHİNİN BİR KAYNAĞI OLARAK KAHİRE GENİZE VESİKALARI*

Yazar: S. D. GOITEIN**

Çeviren: ALTAN ÇETİN-MURAT KEÇİŞ

Klasik Ortaçağ Akdeniz ülkeleri tarihi üzerinde çalışanlar, bu dönemlere ait, İslâm ülkelerindeki arşivlerin yokluğundan şikâyet etmektedirler. Avrupa'da, kilise, feodal lordlar, şehirler ve loncalar gerek mülkiyet hakları gerekse başka maksatlarla vesikalarını muhafaza etmişlerdir. Bu dönem için, İslâm ülkelerinde, bu türden hiçbir vesika bulunmamaktadır¹. Şimdi artık, siyasi tarihin ana hatlarını ve yönetici sınıfın hayatını bir dereceye kadar arkeoloji, epigrafi ve meskûkâtla desteklenen yazılı kaynaklarla, meselâ tarihî binalar, alet-edevat, kitabeler ve meskûkâtın yardımıyla yeniden inşa etmek mümkündür. Bununla beraber, özellikle orta ve aşağı sınıfları ve sosyal ve ekonomik tarihi, mektuplar, senetler ve bu sınıfa mensup şahıslardan gelen kayıtlar gibi vesikaların yardımı olmadan çalışmak çok zordur.

Bu şartlara rağmen büyük bir şans eseri olarak, Akdeniz ülkelerine ait devâsâ bir vesika hazinesi, büyük kısmı XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar olan döneme ait olmak üzere, *Kahire Genize*'si denilen arşivde muhafaza edilmiştir². İbranca bir kelime olan *genîze*, (Arapçadaki cenaze gibi ki *defîn* demektir) Farsçadan alınmıştır. Farsça'da *genc* hazine demektir ve bu *Kitab-ı Mukaddes*'te hassaten Ezra 6:1'de, yaklaşık olarak arşiv anlamına gelir. Ortaçağ İbrancasında, *Genize* veya *Beth Genize*, yazılı kâğıt malzemeyi ifade eder.

* Bu makale Los Angeles, California Üniversitesinde 9 Aralık 1958'de verilen bir konferansa dayanmaktadır.

** Makalenin orijinali: S. D. Goitein, "The Documents of the Cairo Geniza as a Source for Mediterranean Social History", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 80, No. 2. (Apr. - Jun., 1960), pp. 91-100. Makale, Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden Doç. Dr. Altan Çetin ve Muğla Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden Arş. Gör. Dr. Murat Keçiş tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu tercümeyi okuyup metnin olgunlaşmasını sağlayan hocamız Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a teşekkürlerimizi sunuyoruz.

¹ Cf. J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman* (Paris 1946), s. 21'de bu noksan açıklanmaya çalışılmaktadır.

² *Kahire Genize* vesikalari bu çalışmanın yazarı tarafından burada tartışılan yönlerinden ayrı olarak çeşitli yönleriyle "The Cairo Geniza as a Source for the History of Muslim Civilization", *Studia Islamica*, III, (Paris 1955), 75-91 ele alınmıştır. Konuya ilişkin bundan başka literatür orada verilmiştir.

Yalnız insan bedeni de tıpkı bunun gibi, ilâhi ruhun mahfazası görevini tamamlayınca (cesed) gömülmeli yani, yeniden doğuş için beklemeli idi. Bunun gibi Allah'ın adını taşıyan yazılar, görevlerini yerine getirdikten sonra yakılarak veya başka bir şekilde imha edilmemeli, bunlar için özel olarak hazırlanmış bir oda veya mezarlığa konulmalı idi. Fustat'ta veya bugün Eski Kahire olarak bilinen yerde, bir sinagoga mülhak böylesine bir oda vardı. Buradan, şehrin yakınındaki el-Besâtîn mezarlığına bitişik küçük bir uzantıdan, Kahire *Genize* hazineleri (arşivi), defaatle anlatılan³ şartlar altında dünyanın pek çok kütüphanesine dağılmıştır.

Bu dağılma esasen XIX. yüzyılın son on yılında, 1890'dan itibaren, Oxford Bodleian Kütüphanesi'nin⁴ çok miktarda değerli *Genize* vesikasını ele geçirmesiyle başlamış ve 1897'de Solomon Schechter'in mütebâki *Genize* arşivinin tümünü İngiltere'nin Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'ne nakliyle zirveye ulaşmıştır. Bu ülkede (Amerika), New York'taki Yahudi İlahiyat Semineri'nde Londralı E. N. Adler tarafından 1896'da Mısır'dan getirilmiş önemli bir koleksiyon vardır. Başlangıcı 1891'e kadar giden, bundan daha küçük ve fakat önemli bir koleksiyon da Philadelphia'daki⁵ Dropsie Koleji Kütüphanesi'nde muhafaza edilirken, Washington'daki Freer Müzesi de çoğu çok iyi bir şekilde korunmuş elli kadar vesikaya sahiptir. Bu sonuncuları Mr. Charles L. Freer 1908'de Mısır'da ele geçirmiştir. Bu belgelerin hiçbirinin menşei bilinmiyor⁶, ancak bunların Parisli Mr. B. Chapria'nın azımsanamayacak miktarda *Genize* vesikası bulunduğu el-Besâtîn Mezarlığı kazısından gelmiş olmaları akla uygun görünmektedir⁷. Pennsylvania Üniversitesi Müzesi'ne ait küçük bir koleksiyon bu makalenin yazarı tarafından yakınlarda tanıtılmıştır⁸ ve muhtemelen bazı belgeler hâlâ şahısların ellerinde olabilir.

Genize vesikalarını sosyal tarih çalışmalarının bir kaynağı olarak değerlendirebilmek için bu belgelerin mahiyeti ve muhtevası, nelere ait olduğu, zamanı ve hangi içtimaî tabakalara ait oldukları konusunda bilgi sahibi olmak gerekir.

³ Paul E. Kahle, *The Cairo Geniza*, (Oxford 1959), Böl. 1; N. Golb, "Sixty Years of Genizah Research", *Judaism*, VI, (1957), 3-5'e bakınız.

⁴ A. Naubear ve A. E. Cowley, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, II (Oxford 1906), xii-xvi.

⁵ B. Halper, *Descriptive Catalogue of Genizah Fragments in Philadelphia* (Philadelphia 1924).

⁶ Richard Gotteil ve William H. Worrell, *Fragments from the Cairo Genizah in the Freer Collection* (New York 1927), s. V'e bakınız.

⁷ B. Chapria, *Revue des Etudes Juives*, LXXXII (1926), 317.

⁸ "The Geniza Collection of the University Museum of the University of Pennsylvania", *JQR*, XLIX (1958), 35-52.

Yukarıda *Genize* ıstılahı hakkında yapılan tanımdan onun arşive zıt bir anlam ifade ettiği açıktır. Bir arşivde, bir şahıs belgeleri gerektiğinde kullanmak için saklar. Bu sebeple, belgelerin iyi korunmasına çok dikkat edilir ve belgeler kullanıldıktan hemen sonra yerine konur. *Genize*'de bunun tam tersi bir durum vardı. Belgeler sahipleri için değerini tamamen yitirdikten sonra oraya atılıyordu ve çoğu ahvalde bu iş belgeler yazıldıktan çok sonraları yapılıyordu. İşle ilgili yazışmalar bir yana, aile mektupları bile güncelliklerini tamamen kaybetmeden, herkesin ulaşabileceği bir yere depolanıyorlardı. Mamafih, sahiplerine bazı haklar sağlayan resmi belgeler, *Genize*'deki özel odaya terk edilmeden önce, sahiplerinin ve varislerinin elinde, çoğu zaman nesiller boyu tutuluyordu.

Bir belgeyi *Genize*'ye terk etmeden, uzun müddet elde tutmayı gerektiren güzel bir sebep daha vardı. Kâğıt pahalı idi ve bu sebeple bir belge üzerindeki boşluk, müsvedde yazmak, kısa notlar almak, hesaplar yapmak ve hatta bir kalemi denemek veya temrin yapmak gibi her türlü amaç için kullanılırdı. Buna bir misal olmak üzere Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde MS. T.-S. 16.49 numarada kayıtlı 26 Nisan 987'de Fustat'ta düzenlenmiş bir belge gösterilebilir: Uzun ve ayrıntılı olmasına rağmen sadece dul bir kadın eşinin ailesine, evlilik anlaşmasına göre kendisine ait olan her şeyi aldığını teyit eden bir belge olup uzun süre saklanmasını gerektiren özel bir sebep de yoktu. Bununla birlikte belgenin arka yüzü kalem alıştırması için kullanılmıştı. Bu karalamalardan birisi 21 Aralık 1085 tarihli olup belgenin düzenlenmesinden yaklaşık yüzyıl sonrasına aittir.

Bir belgenin miadını doldurup atılmasına kadar uzun yıllar geçtiği için belge yıpranırdı. Yazı silikleşir, kâğıt koyu kahverengi lekelerle dolar, delikler açılarak hasara uğrar ve çoğu zaman farklı amaçlarla kullanılmak için yırtılırdı.

Genize'de bulunan çok çeşitli kâğıt ve kullanılan mürekkep gerçekten mükemmel evsafı olup, mahkemelerin katipleri ve işletmelerin adamları umumiyetle bilgili olmalarının yanı sıra çoğunlukla açık ve pek çoğu da güzel el yazısına sahiptiler. Buna bir örnek olarak MS. T.S. 18 J 4, f. 18'de kayıtlı, Aden'den Hindistan'a yollanan bir iş mektubunu gösterebiliriz. Mektup, bu uzak ülkede bir bronz imalathanesi işleten ve sair işlerle uğraşan Tunuslu Yahudi bir tüccara gönderilmiştir⁹. Alıcı uzun yıllar Hindistan'da

⁹ Bu tüccara atıfta bulunan veya kendisine yazılan mektuplar bu makalenin yazarı tarafından Hindistan ticareti üzerine olan kitabın üçüncü bölümünde toplanmıştır. Aşağıda 18 no'lu dipnota bakınız.

kaldıktan sonra, 1149 güzünde Aden'e geri dönmüş, burada ve Yemen'in içlerinde üç yıl daha kalmış; sonra Kızıldeniz üzerinden Nil nehriyle-Kızıldeniz arasındaki korkunç çöllerde uzun bir yolculuk yaptıktan sonra, nihayet Yukarı Mısır'dan Nil üzerinden Kahire'ye gelmişti. Bu mektup, Hindistan ve Aden'in nemli iklimine, kara ve deniz yolculuğunun tehlikelerine ve dahası yazılmasının üzerinden geçen 800 yıla ve hattâ okumaya mani olmayan çok küçük nokta ve darbelere rağmen, çok iyi durumdadır.

Maalesef böyle örnekler çoğunlukta olmayıp istisnâdır. *Genize* vesikalarının büyük kısmı zor okunabilmektedir ve bunların kahir ekseriyeti, bir belgenin başına, sonuna veya belgenin iki yüzünün ortasına ait parçacıklar ve binlercesi de sadece kırıntılardır.

Genize ile bir arşiv arasında, araştırma yapmaya büyük bir engel oluşturan bir fark daha vardır. Düzenli bir arşivde, aynı mahiyetteki malzeme olağan olarak birlikte ve bir yerde saklanır. Bu durum belli bir konu üzerinde bilgi almayı kolaylaştırır. Hâlbuki *Genize*'de her şey karmakarışıktır; birlikte bağlanmış bir tomarda şu konulara ait vesika bulunabilir: Cam fabrikasına ortaklık anlaşması; bir tayini tebrik mektubu; bir ailenin şeceresi; İran'da açılmış bir davaya ait anlaşma; hasta bir kişinin durumunu belirten mektup; bir mahkemenin sicilinden bir sayfa; bir kölenin azatlık belgesi; bir mahalli hâkimin tamimi; parşömen üzerinde Tunus'ta yapılmış hesaplar; dini bir nasihatname; bir boşanma için avukata yetki belgesi; İspanya'dan Cezayir'e gönderilmiş bir iş mektubu; İskenderiye'de düzenlenmiş bir vasiyetname; bir gelin tarafından çeyiz olarak getirilen mücevherat, giyimkuşam, perde, mutfak levazımatı vs. listesi.

Öte yandan tanınmış pek çok Yahudi'nin ve Yahudi ailesinin arşivleri olduğunda şüphe yoktur¹⁰. Bu cümleden olarak biz *Genize*'de tanınmış bir cemaat önderi, bilgin ve iş adamı olan ve XI. yüzyılın ikinci yarısında Mısır ve mücavir ülkelerde faaliyette bulunan¹¹ Nahray b. Nissim'e gönderilmiş, ondan alınmış veya ona atıfta bulunan 250'den fazla belgenin muhafaza edildiğini görüyoruz. Daha önce zikrettiğimiz Hindistan'da bulunan Tunus-

¹⁰ Büyük ihtimalle, belgeler gönderildikleri gibi bir çanta veya elbise parçası içine ve sıkı bantlar içine konurdu. Bu gibi, bir unvan ya da hak veya önemli mektupları sunan "arşivlerin" önemli bir kısmı Yemen'den İsrail'e 1949-1950'de bu ülkeden göçenler tarafından getirildiler. Yemen'de Ortaçağdaki adetlerin çoğu bugün de devam etmektedir. *Kahire Genize*'sinde görüldüğü üzere, sıkı bağlarla paketlenen belgeler paketin büküm yerlerinden hasar görmüşlerdir. Öte yandan, görülüyor ki, paketler belgeyi bir bütün olarak da korumaktadır. Cf. ve R. Gottheil, *JQR*, XIX, (London, 1907), 469'da arşivden gelen Yahudi toplumuna ait belgeler, ancak *Genize* değıller, rulo halinde kutuya yerleştirilmiş olarak betimlenmiştir.

¹¹ Bu konu Murad Michael'in doktora tez konusunu oluşturmuştur.

lu Yahudi (ailesi, bir Berberi kabilesinin adıyla, Yüjû olarak anılıyordu)¹² ile ilgili elli kadar kâğıt, bu satırların yazarı tarafından, Kahire *Genize* belgelerine göre Hindistan ticaretiyle ilgili çalışmada bir araya toplanmıştı. Bundan daha çok sayıda evrak ise, diğer bir Hindistan seyyahı olup, sık sık İspanya'ya giden ve orada Judah ha-Levi adlı Yahudi şair ve feylesofla çok yakın arkadaşlık kuran Halfon b. Nethan'el tarafından yazılan veya ona gönderilen belgelerdir. Sair pek çok zevat ve aile bu suretle *Genize* vesikalarında temsil edilmekte ve bu kabil pek çok kâğıdın esasında dikkatlice muhafaza edilmiş koleksiyonlara ait olduklarını farz ettirmektedir. Bununla beraber, bu belgeler *Genize*'de bulunan diğer şahıslara, ülkelere ve yüzyıllara ait belgelerle karışmış ve dağılmış olup bunları yeniden bir araya toplamak, çağdaş bilim adamlarının yoğun çabalarına bağlıdır.

Genize kâğıtlarının içinde bulunduğu bu külli karmaşanın sebebi, bana göre, tesis edilmişinden beri *Genize*'nin daima kullanımında olması gerçeğinde aranmalıdır. *Genize*'de 1879 gibi çok geç bir tarihte Bombay'da düzenlenmiş bir boşanma senedini gördüğümü hatırlıyorum. Böyle bir belgenin, resmî işlemi yapıldıktan¹³ hemen sonra Kahire gibi çok uzak bir yerde kullanılmış olması çok zordur. Bu belgenin *Genize*'ye duhulû Solomon Schecter'in *Kahire Genizesi*'ni kâmilen başka bir yere nakletmek üzere oraya varışından birkaç gün önce vukubulmuş olması imkânsız değildir. Bununla birlikte *Genize* belgelerinin bu sürekli kullanımı sadece onun muhtevasına daimî eklemelerle değil tam zıddı bir ameliye ile de tezahür eder. Müteşebbis kişiler, öncelikle eski bir dua kitabı bulmak amacıyla veya daha ziyade kanunî düzenlemeler bularak veya sadece atık kâğıt toplamak amacıyla, fakat XIX. yüzyılın sonlarına doğru antika avcılığına çıkan Avrupalı veya Amerikalılara satmak için yazma eserler seçmek üzere, karanlık odaya girmenin külfetine katlanıyorlardı. Bütün bunların sonucunda, *Kahire Genize*'sinde bulunan vesikalar devamlı alt üst edilmiştir. Her şeye rağmen, buranın ihtiva ettiği çok mütenevvi vesâikin muhteviyatı toplum hayatının renkli bir resmini çizmemizi de mümkün kılar.

Kahire Genize'sinde nasıl bir toplum yansıtılmaktadır? Bu soruya cevap vermeye çalışmadan önce, kısaca, *Genize* vesikalarını çalışmayı zorlaştıran, belgelerin iyi korunmaması ve birbiriyle son derece bağlantısız olma-

¹² Yago'nun okunuşu, *Speculum* XXIX (1954), 191, 17. notta teklif edildi. Ailenin ismi Ben Yüjû olduğu iddia edilemez. Fransız usulünce Beniouch olarak okundu ki Kuzey Afrika'nın batısında hâlâ böyle okunmaktadır.

¹³ Bu belge, İngiltere Manchester'de John Rylands Kütüphanesinde A960 numarasında bulunmaktadır.

larından kaynaklanan iki güçlüğe ek olarak üçüncü bir yönünü de tartışmak gerekir: Belgelerin yazıldığı dil. *Genize*'nin, muasır edebî kaynaklarda da görülen, çok güzel bir İbrancayla yazılmış yüzlerce belgeyi ihtiva ettiği şüphesizdir. Bu malzemenin çoğu neşredilmiş, tarih araştırmalarında kullanılmıştır. Bununla birlikte *Genize* vesikalarının çok büyük bir kısmı, hassaten pek çok şahsî mektuplar ve hukukî belgeler, bütün iş mektupları ve senetler Arapça yazılmıştır. Ancak edebî Arapça ile değil, ülkeye, devre ve ait olduğu içtimâî tabakaya göre değişen gündelik Arapça ile yazılmışlardır. İbrani harfleriyle Arapça yazıldığı gibi muasırları Suriye Hıristiyanları da dinî metinlerini aynı dille yazıyorlardı. Tıpkı günümüzdeki Almanca'nın bir lehçesi olan Yiddiş'in İbrani harfleriyle yazılması gibi. Yahudiler tarafından kullanılan Arapça, İbranca'nın belli bir lehçesi değildi. Bununla birlikte kâtipler tarafından şüphesiz bazı İbranca ibareler kullanılıyordu. Fakat Arap alfabesi ile yazan Yahudilerin gelenek bağları muammaları Müslümanlardan daha az olduğu için, onların Arapçaları, kaideten daha gündelik idi ve muahhar edebî kaynaklarda veya çağdaş Arapçanın lehçelerinde görülen dile benziyordu. Bu sebeple bu makalenin yazarı XII. yüzyılda Yemen'de yazılan mektuplardaki pek çok bölümleri bugün Yemen'de konuşulan Arapçayı öğrenmeye yetecek vakit ayıramadığı için tercüme edememiştir.

Bütün bunlar *Genize* vesikalarının büyük kısmının, Avrupa ve Amerika kütüphanelerine naklinin üzerinden 60 yıl geçmesine rağmen, hâlâ neden neşredilmemiş olduğunu açıklar. Aynı sebepten, son zamanlarda bunlar üzerinde yapılan sistemli çalışma sonucunda pek çok beklenmeyen bulgulara ulaşılması da şaşırtıcı değildir. Tanınmış şahıslardan gelen mektuplarla kendimizi sınırlayacak olursak, şimdi elimizde Hint Okyanusu'ndaki ölümü¹⁴ ile sonuçlanan yolculuğuna çıkmadan hemen önce sevgili ve biricik kardeşinin, Musa Meymunî, yazdığı bir mektuba, Meymunîlerin oğlu ve halefi¹⁵ Abraham'ın yazdığı ve onun hakkında yazılan dikkat çekici mektuplara ve bizzat Meymunîler'e¹⁶ ait bir el yazısı mektuba sahibiz. Daha da memnuniyet verici buluntu muhtemelen bir İspanyol Yahudisi olan şair filozof Juda La-Levi'nin el yazısı ile yazılmış dört mektup ile şüirleriyle ölüm-

¹⁴ Hindistan ticareti ile alâkalı belgeler koleksiyonunun 178 numaralı vesikası olarak yayımlanacak; bkz. not 18.

¹⁵ Bu makale yazarının, "New Documents from the Cairo Geniza", *Homenaje a Millas-Vallicrosa*, (Barcelona, 1954), I, 707vd.; "The Renewal of the Controversy over the Prayer for the Head of the Community in Abraham Maimuni's Time", *Ignace Goldziher Memorial Volume*, Kudüs 1958, II, 49'a bakınız; Meymunîler'in oğlu ve haleflerinden gelen bir grup önemli belge yayına hazırlanmaktadır.

¹⁶ "New Autograph Responsa by Mainmoides", *Tarbiz*, XXVIII, 2, (1959).

süzleştirdiği Kuds-i Şerif yolculuğu esnasında bizatihi onun yazdığı veya ona yazılmış mektuplardır¹⁷.

Arapça *Kahire Genize* vesikalarını konu alan bu yeni çalışmamızın amacı sadece câlib-i dikkat olan bu ve benzeri buluntuları tebarüz ettirmek değildir. Amacımız bu çok geniş malzemenin tümünü, Akdeniz ülkelerinin sosyal ve ekonomik tarihi ile ilgilenenlere; Hindistan ticaret yolları, Arap Dili'nin gelişimi ve şüphesiz Yahudi Tarihi ile ilgilenenler de dâhil olmak üzere herkese uygun bir şekilde sunmaktır. Meselâ Hind ticareti ile alâkalı bütün mevcudu¹⁸ 275 olan vesikaların hepsi bir arada toplanmış olan, bunların İngilizce tercümesi ve yorumu ile tam bir edisyon çalışmaları tamamlamak üzeredir. Bununla birlikte, Hindistan ticaretine dair olanlara nazmen ekseriyeti daha kısa ve pek çoğu da parçalar halindeki Akdeniz'le ilgili binlerce konuyu ihtiva eden vesikalarını çoğunluğu henüz araştırmanın ilk merhalesindedir. Bu sebeple *Kahire Genize* vesikalarına yansıdığı kadarıyla Akdeniz ülkelerinin sosyal ve ekonomik hayatı hakkında burada bütün söylenenler ilk çalışmaların bir çerçevesi ve ileride yayınlanacak çalışmalar için de bir yönlendirici olarak mütalaa edilmelidir.

Önce burada meşgul olduğumuz zaman tam olarak belirlenmelidir. *Genize* odası aslında bir Kıbtî kilisesi olup 882¹⁹ yılında Kıbtî Patrikliği tarafından Yahudi cemaatine satılmış olan bir Sinagog'un içinde yer almakta idi. Bununla birlikte, X. yüzyıldan nispeten az sayıda belge günümüze intikal etmiştir. Bunun sebebi basit olmasına rağmen ben de geçen yazı bu Sinagog'un eski tarihi üzerinde çalışırken bulduğum ve incelediğim çeşitli belgelerden bunu anladım. 1012'lerde, Fatımî Halifesi el-Hâkim, Kudüs'teki Kutsal Mezar da dâhil olmak üzere, Hıristiyan ve Yahudi ibadethanelerinin yıkılmasını emretmişti. Şimdi artık kesin olarak biliyoruz ki mevzubahis sinagog da bu esnada yakılmıştır²⁰.

¹⁷ *Tarbiz* dergisinin XXIV. sayısında dört bölüm yayınlandı ve XXV'de diğer ikisi yayınlanacaktır. Bütün malzeme, The American Academy of Jewish Research'e "R. Judah ha-Levi's Biography in the Light of the Geniza Documents" [Sayı 28, New York, 1959, 41-56] başlığıyla takdim edilen makalede değerlendirilmiştir.

¹⁸ Konu hakkında verilen ilk raporda, *Speculum*, XXIX, (1954), 184'de ulaşılabilen 130 belge vardı. Şu ana kadar, öyle görülüyor ki, Avrupa ve Amerika kütüphanelerinden ulaşılabilenler kaydedildi. Bununla birlikte, Leningrad'daki Milli Kütüphanede bulunan *Genize* vesikalarına ait koleksiyon kataloglanmamış olan materyal bazı benzer belgeleri içerebilir.

¹⁹ Bkz. Paul Kahle, *The Cairo Geniza* (London 1947), s. 1. Burada binanın aslında sinagog olup, Bizans devrinde kiliseye çevrildiği tahmin edilmektedir.

²⁰ Bazilika benzeri yapının ana iskeleti 1890'da yıkılana kadar tamamen kalmıştır. *Genize* salonu sinagoga çok yakın bir yerdedi ve kaldırılmadı; bununla beraber buranın içindekiler bu tarihten itibaren antikacılar ve bilim adamlarının dikkatini çekmeye başladı. Bkz dipnot 3.

Sinagogun yeniden yapımı uzun sürmüştü ve ben *Genize* odasının bu esnada ilâve edildiğini zannediyorum. Her halükarda 1015'ten beriye hemen hemen her yıl için tarihlenmiş vesikalara sahibiz ve pek çok yıl için de muhtelif tarihlerle tarihlenmiş müteaddit vesikalar –inanıyorum ki İngiltere'nin Normanlar tarafından fethi yılı olan 1066 yılına ait 10 kadar vesika vardır. Tarihsiz olan sayılamayacak evrakı da zikredilen şahıslar, yazı karakteri²¹ ve konumlarına bakarak zamanını tespit edebiliriz. Bu 250 yıldan biraz fazla, tarihlendirilmiş dokümanların birden oldukça nadirleştiği 1266 yılına kadar gider. XIV. yüzyıla ait oldukça az doküman vardır ve bir sonraki yüzyıla ait ise hiç yoktur. Ancak 1482'de Kahire'de tanzim edilen bir vesika; kâğıt, yazı ve üslûp bakımlarından *Genize*'nin klasik devir vesikalarına benzemektedir. Bu vesikada Kahire'nin mevkii hâlâ “Mısır'ın Fustat'ı yakınında” olarak tanımlanmakta olup bu, hukukî istilahta Fustat şimdiki Eski Kahire olarak ifade edilmekte olup ülkenin payitahtı kabul edilmektedir²².

Sonra birden her şey değişir. XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren tarihlendirilmiş vesikalar tekrar görülmeye başlar, fakat artık kullanılan kâğıt yerli olmayıp Avrupa kâğıdı olduğu açıkça görülür; el yazısı da tamamen farklıdır ve şimdi artık İspanyol Yahudisi olarak dil de kaideten İbranca'dır ve Arapça artık kullanılmaz. Bazı ahvalde Ladino denilen İspanya Yahudileri tarafından kullanılan Kastilya dialekti kullanılır. Diğer bir deyişle, Doğu Yahudiliği 1492'de ülkelerini terk etmek zorunda kalıp kısa bir müddet sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda göze çarpan bir unsur haline gelen İspanya'dan gelen mülteciler tarafından günümüzde Doğu Yahudiliği'nin Orta ve Doğu Avrupa'dan gelen Yahudi göçmenler tarafından temsil edildiği gibi, temsil edilirler.

Burada biz sadece *Klasik Genize* olarak isimlendirilen belgelerle, yani X. yüzyılın ikinci yarısı boyunca akmaya başlayan ve daha sonraki iki buçuk asır boyunca sel halini alan belgelerle ilgilenmekteyiz. Bu, İslâm tarihçisi

²¹ Fustat (Eski Kahire) sarayındaki hahamlara ait çok önemli kitabelerin elyazmaları yaklaşık 240 yıldır (1029–1260) bilinmektedir ve aynı tutanaklar birçok şehirlerde ve ülkelerde çok sayıda önemli kişi için de doğrudur. Ancak bu elyazmalarını tanımlama ile ilgili çok dikkat etmek gerekir. Kesinlikle farklı kişiler hemen hemen aynı senetleri kullanırdı –belki de onlar nasıl yazacaklarını aynı öğretmenlerden öğrenmişlerdir. Bu özellikle Maimonides ve kardeşi David gibi yakın akrabalıklarda söz konusudur.

²² Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi yazmaları 13 J 4, fol. 16. Bu vesikanın ana konusu “Ortazamanlar” a dairedir: Yüksek bir şahsiyetin bariz bir şekilde isteksizce olan kardeşinin dul eşiyle evlenmesine olası olan bu vesika onun ki hanımı ile olan münasebetlerini hususiyile hangi durumlarda bunlardan hangisinin kendisine refakat edeceğini kayıt altına alan bir vesikadır. E. J. Worman'ın *JQR*, XVIII (1906), s. 10'da neşrettiği 1496 tarihli Kahire'yi “tamtan” vesika ile karşılaştırırız.

için şu demektir: *Genize* vesikalari, Fatımî ve Eyyubî devirlerinin iktisadî ve içtimaî tarihi için birinci derecede önemli kaynaktır. Avrupa tarihi için ise, Haçlılar'dan bir asır öncesi ve Haçlılar dönemi için önemli kaynaktır.

Her ne kadar birkaç yüz adedi Arap alfabesi ile yazılmış ve resmî dairelerden neşet etmiş, Müslüman veya Hıristiyanlara mahsus bölük pörçük vesika ise de, *Genize*'de bulunan malzemenin ekseriyatı tabiatıyla Yahudiler'e aitti²³. *Genize* vesikalari dairesi Mısır'da bulunduğu için her şeyden önce bu ülke Yahudiliği'nin hayatını aksettirmesi oldukça mantıkîdir. O vakitlerde Yahudiler sadece ve belki de başlıca, Kahire ve İskenderiye gibi kozmopolit şehirlerde veya günümüzdeki Port Said şehri gibi, o sıralarda Mısır'ın Doğu Akdeniz'deki limanı olarak büyük rol oynayan Dimyat gibi eyalet başşehirlerinde veya Hint Ticareti'nin²⁴ son durağı olan Yukarı Mısır'daki Kus'da değil, Nil Deltası'nda, Feyyûm vahalarında ve Yukarı Mısır'da dağınık şekilde yaşamaktaydılar. Bazıları oldukça sevimli birçok mektup ve çok sayıda hukukî senet, "Rif" olarak adlandırılan Mısır'ın bu küçük taşra kasabalarından gelmiştir. Bu topluluk eskiden beri burada mı yaşıyordu yani Roma ve Bizans dönemlerinden beri bu kırsal kesimde yerleşmiş olan Yahudilerin devamını mı temsil ediyordu yoksa Müslüman fetihlerinden sonra mı bu bölgeye gelmişlerdi? Bütün bu soruların cevabını öğrenmek için birçok yeni araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu bağlantıda, böyle küçük yerlerden gelen, Arapça değil İbranca yazılmış ve Grekçe isimler ve hukukî istihlaları havi, bazı eski (eski burada X. yüzyılın sonları ve XI. yüzyılın başlarını ifade etmektedir) senetlerin bulunduğu da kaydedilmelidir²⁵.

Diğer taraftan, XI. ve XII. yüzyılların kargaşa dönemleri olduğunu akılda tutmak zorundayız. Bu asırlarda Mısır, Filistin ve Suriye'den gelen mültecilerle dolup taşmıştı ve ülke Haçlılar'ın gelmesine takaddüm eden

²³ All Souls College'de araştırmacı olan M. S. Stern, *Genize*'deki, Fatımî Sarayından gelen dokümanların birçoğunu yayınlamıştır. "An Original Document from the Fatimid Chancery concerning Italian Merchants", *Studi orientalistici in onore di Giorgio Levi Della Vida* (Roma 1956), II, 529 vd. Stern'in sonraki yayınları takip ettiğini anlıyorum.

²⁴ Tüccarlar ve malları Nil'in yukarısındaki bu kasabadan ve buradan karşıya geçerek çöle Doğu Afrika limanına Aydhav'dan gemilerle Güney Arabistan'a ya da doğrudan Hindistan'a ihraç ediliyordu.

²⁵ Grekçe "istihlalar", XI. yüzyılın sonunda Filistin Akademisi'nin yargı alanındaki Yahudi mahkemelerinde, istisnaî değildir. Böylece akolytos kelimesi "engellenmemiş" onaylanmış, bu evlilik anlaşması 1022'de sadece Küçük Asya'daki Mastaura'da sonuçlandırılmış değil (Bak. Joshua Star, *The Jews in the Byzantine Empire*, Atina 1939, s. 189) aynı zamanda 1052 yılında Filistin'deki Remle'de yapılmıştır. (Bak. S. Assaf, *Yerushalayim*, Kudüs 1953, s. 105) Aynı zamanda 1083 yılında Nil Deltasındaki küçük Damsis kasabasında da böyle bir anlaşma yapılmıştır (S. Assaf, *The Formulary of Hai Gaon*, Kudüs 1930, s. 58.). Ancak, oldukça yaygın olan böyle terimlere ilâveten, diğer eski *Genize* belgelerinde oldukça nadir görülür ve bazı mahalli kullanımların temsilcisi olabilir.

yüzyılda bile Bizans ve Batı Avrupa ülkeleri gibi küllî bir dağılma sürecine girmişti. Eski Kahire ve İskenderiye'deki cemaat idarecilerinin bu sığınmacıları küçük kasabalara ve köylere gönderdiğini *Genize* vesikalarından kesinlikle biliyoruz. Bu yüzden, Sâmî (Suriye-Filistinli), Rûmî (Bizanslı), Frenjî (Fransız), Aşkenazi (Alman)²⁶ olarak adlandırılan pek çok insana bu vesikalarda rastladığımız zaman, bunları mahalli nüfusa yapılan son ilâveler olarak anlamak zorundayız ve bu durum mevzubahis belgelerde sık sık ve açıkça görünür.

Bununla birlikte, Mısır'daki Yahudi nüfus bir bütün olarak, şüphesiz *İskenderiye Mektebi*'ni ve sair parlak adamları yetiştiren *Helenizm Devri* hariç, bir tarafta Irak-Babil Yahudileri ve diğer tarafta İspanya Yahudileri ve daha sonraki yüzyıllarda bazı Avrupa ülkelerindeki Yahudilerin oynadığı rol gibi, Yahudi Tarihi'nde asla önemli bir rol oynamamışlardır. Mısır esas itibarıyla bir transit ve değiş-tokuş ülkesi olarak kalmıştır. En önemli Mısırlı Yahudi – ve gerçekten Geç Ortaçağ Yahudilerinin en önemlisi- şüphesiz Musa Meymûnî'dir. O, 1135 yılında İspanya'daki Kurtuba'da doğmuş ve otuz iki yaşında meşhur bir adam olarak Mısır'a gelmiş ve kendisini daima Endülüslü veya Ma'ara'lî İslam Batısının bir şahsiyeti olarak tanımlanmıştır. İskenderiye'deki Yahudi cemaatinin baş kadısı, Anadolu, Fransızcası Anatole, onun çağdaşı ve meslektaşı idi; bu zat Marsilya'dan gelmişti ve mahallî asilzadelerin onu Avrupa kökenli olması sebebiyle horladıklarını çok iyi biliyoruz²⁷. Mısır, Meymûniler'den çok önce Yahudilik için ökümenik bir önem kazanmıştı. Mamafih Mısır'ın bu önemi kendi öz kaynaklarından gelmiyor, 1070'de Sûr'a gitmek için Kudüs'ten ayrılan ve daha sonra Dımaşk'a giden ve nihayet 1127'de Eski Kahire'ye yerleşen Filistin Akademisi'nden veya Babil-Irak'tan devamlı Mısır'a akıp gelen cemaat bakımlarından ve önde gelen âlimlerden kaynaklanıyordu.

Bu sebeple *Kahire Genize* evrakının umumî Akdeniz manzarasını aksettirdiği kadar Mısır'ın durumunu yansıtmaması şaşırtıcı değildir. Ben burada kentli olarak Akdeniz terimini kullanıyorum. Çünkü Suriye ve Filistin'in

²⁶ Son ikinci terim genelde Batı Avrupa'dan gelen kişileri göstermektedir.

²⁷ Anadolu tarafından yazılan hukuki bir mütalaayı (Abraham Meymûnî'nin Cevabı), Kudüs 1937, s. 167-170, onun çağdaşları ve meslektaşları Musa ve Abraham Meymûnî tarafından yazılanlarla karşılaştıran bir kişi, Yunanca bilen birisi ile bilmeyen birisi arasındaki farkı görünce şaşırır. İspanyol ve Doğu Yahudileri arasındaki bu tezada ilâve olarak onların dini eğitimi ile dünyevi kültürü ve "Aşkenazim" ya da kendilerini dini eğitimle sınırlamış Avrupa Yahudileri XVI. yüzyıla kadar devam etmiştir. 1618'de Selanik'te doğan David Conforte gibi geç bir yazar şöyle yazmaktadır: "Bütün Aşkenaziler günlük konuşmada kendini ifade etmekten acizdirler, kekelemekte ve pepelemektedirler; onlar doğru dürüst konuşamazlar ve kalplerinde olan düşünceleri yazıya dökmüştür." Bkz. M. Kosover, *Homenaje Milas-Vallicrosa*, Barcelona 1954, I, 754.

doğusundaki ülkelerden, Irak ve İran'ın büyük Yahudi merkezlerinden, oldukça az sayıda özel mektup ve senet *Genize*'ye ulaşmıştır. Onların aile isimlerinden anlaşılacağı üzere, Orta Asya'daki Semerkand'dan başlayıp Kuzey-Doğu İran'daki Nişâbûr şehrine ve İran ve Irak'ın Kâzerûn, Ukbara ve Hit gibi daha küçük şehirlerinden sayılmayacak kadar insan gelip Mısır'a yerleşmişti. Bazen Mısır'a sadece son devirlerde gelip Farsça aile isimleri taşıyanların adlarındaki Arapça hatalardan da onların menşeleri hakkında sonuç çıkarabiliriz²⁸. Fakat Irak ve İran'dan gelen vesikalar, Doğu Afrika ve Güney Arabistan tarihi ile sık sık Mısırlı tüccarlar tarafından ziyaret edilen Hint ticaret yolundan gelenlerden çok daha azdır.

Bu nasıl açıklanabilir? Doğu'dan gelen bu malzeme azlığını siyasî duruma atfetmek ve Mısır'da Fatimî halifeleri hâkim iken Irak ve İran'da Fatimîlerin rakibi olup Abbasi halifelerine tabi olan Selçuklular hüküm sürüyordu demek acelecilik olur. Biz *Genize*'de başlıca Irak'taki Yahudi Akademisi'nin başkanından gelen ve diaspora'nın siyasi başkanı olan Reş-Galutha'dan gelmiş olan çok sayıda resmî Yahudi muhaberatına sahibiz. Fatimî Mısır'ındaki Yahudilerin siyasi başkanı Necid'in Selçuklu Bağdad'ındaki Reş-Galutha'nın mümessilli olduğuna dair mektubu oldukça gariptir. Bu yüzden Doğudan gelen hususî *Genize* belgelerinin azlığının başka bir sebebi olmalıdır. Bunun en makul açıklaması, o vakitler, zamanımızda olduğu gibi, bir taraftan Irak ve İran ile diğer taraftan Mısır arasında çok cüz'î bir ticaret vardı ve ticaretin olmadığı yerde muhaberat da yoktu.

Bununla birlikte uygulamada söylenene ilâve ve arızî bir durum da olabilir. *Genize* odası Filistinlilerin sözde sinagogunun bir parçasını oluşturduğundan yani buradaki dualar Filistin geleneklerine uygun olmak söylenildiğinden ve burada dinî merasimleri idare edenler ve Kudüs Akademisi Başkanı tarafından tayin ve tasdik edildiğinden tabii olanak buradaki ihsanlar da Filistin ve Filistin ile bağlantılıydı. Babillilerin, Fustat'ın diğer ana sinagogunda da *Genize* için bazı düzenlemeler yapmalarının mantukî sebebi de budur. Eğer bu *Genize* korunmuş olsaydı, belki de biz Irak ve İran'dan gelen daha çok mektup ve ahitlere sahip olacaktık.

Şimdi gerçek Akdeniz'e dönersek, bizatihi Mısır, Filistin ve Suriye'ye ait malzemelerden daha çok sayıda Tunus ve Sicilya'ya ait malzeme buluruz. Bunun sebebi de bu zamanlardaki ticaretin şartları olabilir. Hindistan

²⁸ Onlar erkek ve dişi birbirine karıştırırlar, artikelleri yanlış kullanırlar ve bazı tipik semitik sesler hakkında emin değillerdir –kısaca onlar Amerikan öğrencilerinin Arapça çalışırken karşılaştıkları benzer zorluklardır.

ve Uzak Doğu'nun emtiası Tunus ve Sicilya'ya getiriliyordu ve burada Müslüman İspanya ve Garbi Kuzey Afrika kıtasının emtiası kadar Hıristiyan Avrupalıların malları ile mübadele ediliyordu. Bununla birlikte, biraz önce zikrettiğimiz gibi, ilâve durumlar da olabilirdi. Fatımî ülkesindeki kiliselerin ve sinagogların tahribinden hemen sonra bunların yeniden inşasına izin verilmişti. Ancak, biz, Hıristiyan kaynaklarından olduğu kadar birçok *Genize* vesikalarından öğrendiğimize göre, bu mutazarrır cemaatler yeniden inşa için gerekli kaynakları temin etmede büyük zorluklarla karşılaştılar. Bu zor zamanda Filistin Sinagogunun liderleri, çağdaş toplum liderleri tarafından da sıkça uygulanan bir yöntemle başvurular: Başlıca Tunuslu tüccarların kastedildiği Mağriplilerin kamu hizmetine girmelerine müsaade ettiler ve onlara Kudüs'teki Akademi başkanlığından gönderilen süslü mektuplarla teyid edilen şeref unvanları verdiler. Bir *Genize* belgesinden öğrendiğimize göre, bu strateji başarılı oldu ve Mağripliler Filistin Sinagogu'na katıldılar; böylece, Tunus'a sadece bir kültürel eklentiyi ifade eden Tunus ve Sicilya'ya ait bu kadar çok belgenin, *Genize*'de bulunması muhtemelen şaşırtıcı değildir; bu yazarın "Eleventh Century Tunisia in the Light of Cairo Geniza Documents- Kahire Genize Belgelerinin Işığında XI. Yüzyılda Tunus", [Mémorial E. Levy-Provençal, Paris 1960] adlı makalesi ile karşılaştırınız.

Sadece Eski Kahire'ye gönderilen mektupların ve orada düzenlenen hukukî belgelerin burada korunduğunu farz etmek hatalı olacaktır. Biz, İspanya'da bir kasabadan diğerine, İspanya'dan Fas'a, Sicilya'dan Tunus'a gönderilmiş olan mektuplara ve hatta Kudüs'ten İspanya'daki Toledo şehrine gönderilen mektuba sahibiz. Hattâ Hıristiyan Bizans'tan oldukça çok sayıda belge de gün ışığına çıkmıştır. Güney Fransa'dan gelen mektuplara da sahibiz. Cenova, Piza, Gaeta ve seyrek de olsa Venedik gibi İtalyan şehir cumhuriyetlerinin gemileri ve tüccarları zaman zaman zikredilir; mamafih Venedik müstesna, bu dönemde bu kentlerde önemli miktarda Yahudi toplumu yaşamıyordu ve şimdiye kadar oralardan gelen belge de çıkmamıştır. Kesinlikle Venedikliyi²⁹ ifade eden Bundukî adı verilen ilim adamları, XI. yüzyıl gibi erken bir tarihte Eski Kahire'de yaşıyorlardı.

Böylece *Genize* belgeleri, oldukça geniş bir zaman için birçok ülkeyle ilgili bilgiler verir ve çeşitli yer ve zamanlar arasında farkların olması tabiidir. Ancak Mısır ve bitişik ülkeler mevzu bahis edildiğinde, benzer toplumların belirgin çizgileri görünür. Bu resim baştan sona tamam değildi. Sadece

²⁹ Bu kelime "fındık tüccarı"nı da ifade edebilir. Ancak, benzer şekilde türetilen ve "fıstık tüccarı" anlamına gelen "fustukî" kelimesine *Genize* belgelerinde rastlanmamıştır ve "Tatar Yayı yapan" anlamı ise çok eski devirlere ait olup Bundukî Venedikliyi ifade etmelidir.

toplumun bir tabakasını; hükümetle bağlantılı, oldukça zengin, en üst sınıf Yahudileri kısmen tasvir eder. Bunun sebebi basittir: Onlar Fustat'ta yaşamıyorlardı. İkametgâhları o zamanlar revaçta olan banliyölerde ve hükümet merkezi olan Kahire'de idi. Orada bir sinagogları ve kendilerine ait bir adliye sarayları vardı. *Genize* belgelerinde bu hususlara dair pek çok atıflar vardır. Bir kız kardeş, erkek kardeşine, başkentten en son dedikoduları yazmak, yüksek bir görevlinin makamından alındığını ve acilen Kahire'yi terk edip Fustat'taki evinde oturmaya mecbur edildiğini bildirmektedir. Zengin Yahudiler'in her iki yerde de evi olduğu için bu durum o kadar da kötü değildi. Bunun gibi, bir Hint seyyahı Fustat'taki kardeşine doğuda karşılaştığı iki Tunuslu seçkin tüccarı tavsiye etmekte ve onları sadece Kahire'deki evine yerleştirmesini istemektedir. Otuz yıldan fazla (1080-1110) Mısırlı Yahudilerin reisliğini yapan ve Kahire'de yaşayan Mevorah, en mukaddes günlerin ayında, Tişri ayında, muvakkat olarak Fustat'a intikal etmiş ve kamuyu alâkadar eden hususları cemaat ileri gelenleriyle müşavere ederek halletmeyi adet haline getirmişti: *Genize*'de bulunan ona yazılan pek çok arzuhalin bu ziyaret esnasında sunulduğu muhakkaktır. Diğer taraftan, çok zengin olmayan Meymuniler (nihayet İspanya'dan gelen bir mülteci idi ve ilâveten biraderi Hint Okyanusu'nda öldüğünde parasını da kaybetmişti.) Fustat'ta yaşıyordu ve bir saray doktoru olduğu için her gün evinden sultanın sarayına kadar iki buçuk millik mesafeyi kat etmek zorundaydı. Onun oğlu ve halefi Abraham de tıpkı babası gibi saray doktoruydu ve Fustat'ta ikâmet ediyordu. Bunu, bir hafta sonunu Kahire'de geçirip geçirmeyeceğini soran küçük bir nottan öğreniyoruz³⁰. Hülâsatulkelâm, cemiyetin üst tabakasına mensup zevatın hayatı *Genize* belgelerine tam olarak yansımamıştır³¹. Biz bu eksikliği orta ve alt tabaka ile ilgili zengin ve oldukça çeşitli malzeme ile telafi ediyoruz. *Genize* belgelerini bize bırakan cemaat, aynı devirdeki Avrupa Yahudi cemaatlerinden tamamen farklıdır. Ekonomik ayrımcılığın öldürücü yasaları yüzünden, Avrupa Yahudileri, mahdut sayıda önemsiz işlerle uğraşıyorlardı. İslamî doğuda ise, bu tür ayrımcı kanunlar yoktu. Buna ilâveten Yahudiler, çok eski zamanlardan beri bu ülkelerde yaşıyorlardı. Bu yüzden, mesleklerin dağılımı, büyük ihtimalle nüfusun çoğunluğunun el işleri ile meşgul olan kişiler olması sebebiyle, oldukça yaygındı.

³⁰ Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi yazmaları, T.-S. N. S. 94 J 59.

³¹ Verilen sebebe ilave olarak, en üst sınıf Yahudi toplumu ile ilgili materyal azlığının diğer bir sebebi olabilir. Bu konu hakkında biz hem edebî kaynaklardan ve daha çok *Genize*'de bulunan temsilcilere gönderilen dilekçelerden biliyoruz. Onlar saraya yakın oldukları için, haberleşmelerinde İbranca'dan ziyade Arapça'yı kullanıyorlardı ve belki de kendi davalarında Yahudi mahkemelerinden ziyade hükümeti kullanıyorlardı.

Tarım ve hayvancılık hiçbir surette *Genize* belgelerinde yoktur. Hafta içinde ana proteinli yiyecek maddesi peynirdi; cumartesileri yiyeceğin biri piliç veya etti. Bu yüzden VIII. ve IX. yüzyıllarda Arapça papirüslerde olduğu gibi, *Genize* belgeleri bu yiyeceğe sık sık atıfta bulunur. Peynir dinî bakımdan “saf” ya da “caiz” olmalıydı (İbranca “tahor” ve Arapça “helal”; “kosher” terimi Sicilya’da kullanıyordu. Filistin’den olduğu gibi buradan peynir ithal ediliyordu). Bu sebeple, peynir yapılırken hususî tedbir alınması gerekiyordu. Bu konuda ülkenin muhtelif bölgelerine ait belgeler okuyoruz. Yahudi koyun yetiştiricileri de, bugün İsrail’deki Kibbutzim’lerin Cumartesi günleri koyun sağımı konusunda karşılaştıkları aynı güçlüklerle karşılaşıyorlardı. Arıcılık, birbiri ile eşdeğerde olan bal ve balmumu üretimi ile diğer bir aşına meşguliyetti. Bunu eski muhacirler muhtemelen Filistin’den beraberlerinde getirmişlerdi. Mamafih bu meslek Mısır’ın da yerli bir mesleği idi. Mütevezi gelire sahip Yahudiler sahip oldukları topraklarda buğday yetiştiriyorlardı ve buğday ticareti *Genize* belgelerinde gerçek boyutundan oldukça çok zikredilmektedir. Mamafih onların çiftçiliğin bu dalı ile ne kadar faal meşgul olduklarını tetkik ettiğimiz belgelerden çıkarmak şimdilik mümkün değildir. Diğer taraftan bu devirde Mısır’ın ikinci esas ürünü olan keten yetiştiriciliği ve onun kumaş haline getirilmesi de *Genize*’de sık sık zikredilen Yahudi mesleklerindedir.

Bu bizi çok önemli bir saha olan el işçiliğine, sanayi, zenaat ve el sanatlarına getirir. *Genize*’de zikredilen el işçiliğinin çeşitli kollarına ait uzun bir liste çıkarmak kolaydır. Ancak bunların göreceli önemi, eğer daha çok ek araştırma yapılırsa ortaya çıkarılabilir. Şu andaki araştırmalarımıza göre, *Genize* vesikalarında daha ziyade kumaş sanayine, eğirme, dokuma, ipek boyama, bez, pamuklu, yünlü ve hepsinden ziyade boyama konularına atıf yapılmaktadır. İkinci sırada bakır ve kuyumculuk vardır; hemen hemen aynı ehemmiyette cam sanayii ve şeker üretimi gelmektedir. Şeker de bal gibi sık sık zikredilmektedir. *Genize* belgelerinde atıf yapılan pek çok küçük zanaatlardan, *muzawwiq* ya da duvar boyacılarını zikretmeliyim. Palermo’daki Kappella Palatina’nın muhteşem tablolarından bildiğimize göre, bu sanatın hâlâ revaçta olduğu devir, bizim burada bahsettiğimiz Erken Fatımî devridir.

Romalılar devrindeki gibi, sanayi ve ticaret arasında kesin bir ayırım yoktu. Malı üreten kişi aynı zamanda onun ticaretini de yapıyordu. Tabii olarak *Genize* vesikalarının büyük bir çoğunluğu da ticaretle ilgilidir. Bunların düzenli bir tetkiki bizim girişimcilik tarihi, fevkalâde mütenevvi ticarî emtia, ticaret yolları, iş ahlakının usul kaideleri ve ticaretin kanuni esasları

hakkındaki bilgilerimizi büyük mikyasta genişletecektir. Kısaca insan, sağlam teşkilât, ince teknik ve bu dönemdeki yüksek iş ahlâkı karşısında derinden etkilenecektir. Özellikle muayyen bir görevle dünya malı için bir yere giden birisi. Şüphesiz, herkes para kazanmak istiyordu. Ancak, biri kaybet-tiği zaman diğeri çok üzülüyordu. *Al-âkiba ila el-hayr*: sonunda her şey iyiye dönecektir.

Ticaret yalnızca kanun tarafından korunduğunda gelişebilirdi. Kanun bir bölgeye has olmayıp şahıslara dairdi ve dinî azınlıklar geniş mikyasta adli muhtariyete sahipti. Müslüman ve Yahudi hukuk düzeni arasında büyük bir fark vardı. Müslüman kadısı bağımsız bir hâkim olarak karar veren bir devlet görevlisiydi. Yahudi mahkemesi ise, cemaatin hizmetinde fahri olarak çalışan ve kâtiplik yapan profesyonel üye dışında, kendi işinde gücünde çalışan en az üç üyeden oluşuyordu. İnsanlar meşgul oldukları için, hâkimlik yapacak çok sayıda vasıflı insana sahip olmak zorundaydı. Bu durum Yahudiler arasında, dinî eğitimin neden o denli yaygın olduğunu, sağduyu ruhunu ve hukukî kararların dava konusuna uygunluğunu açıklar. Bütün bu hâkimler tecrübeli tüccarlardı ve doğal olarak bazen kendiliklerinden mahkemeye gitmek zorunda idiler. Bu yüzden bir kişiyi mahkeme zabıtlarının bir sayfasında hâkim olarak bulurken bir sonraki sayfada avukat olarak görmek şaşırtıcı değildir. Davalar çoğunlukla katı dinî kanunlara harfiyen uyularak değil fakat kabil-i tatbik uzlaşmalara göre hallufasl edilirdi³².

Diğer taraftan aile hayatı hâlâ dini kanunlar tarafından düzenlenmekteydi. Bu yüzden, biz hâlâ yürürlükte olan leviratus (bir erkeğin, evli olsa bile, ölen erkek kardeşinin dul kalan eşi ile evlenmesi mecburiyeti ki ölen erkek kardeşin erkek evlâdı olmamalıdır.) gibi eski bir müessesenin var olduğunu görüyoruz. Gerçekten, *Genize* vesikalarında çok ender de olsa rastladığımız çok kadınla evliliğin başlıca sebebi bu kanundur. Âdetler, evlilik akdi, kocanın ikinci bir kadınla evlenmemesi şartını ihtiva ediyordu. Akdin bu hükmü ihtiva etmemesi durumunda bile, mahkemeler bunu “tabii olarak bulunması gerekli şart” olarak görüyorlar ve öyle hüküm veriyorlardı. *Genize* belgelerine göre toplum sadece erkeklerden ibaret değildir. Kadınlar da bir mukavelenin bir tarafı veya mektup yazan veya alanlar olarak sık sık görünürler. Bu belgelerden koca-karı münasebetleri, ebeveyn evlât ilişkileri, kız-erkek kardeş münasebetleri, aileler arasındaki akrabalık bağları

³² Tüccarların veya diğer meslek sahiplerinin uzlaştırıcılığı bazen bir ifade şeklinde mahkemede saklanmak üzere zapta geçirilirdi. Böyle bir ifade zaptı Hint ticaretine ait kitabın yukarıdaki 18 numaralı dipnotta atıf yapılan 196 numaralı belgesinde bulunmaktadır.

hakkında çok şey öğrenebiliriz. Bu sebeple nihai sonuçlara varmak için erken olabilir. Aile bağları oldukça kuvvetliydi, fakat koca-karı arasındaki muâşeret ve sevgi, ebeveynlerin çocuklarıyla ve kardeşlerin birbiriyle olan karşılıklı sevgi, şefkat ve dayanışmalarıyla ilgili kayıtlar çok fazla değildir.

Zikredilen konulara ilâve olarak, *Kahire Genize* belgelerinde Akdeniz ülkelerinin içtimâî hayatının muhtelif veçhelerine dair pek çok tavsif ve tasvirler yapılmaktadır: Meselâ maddî kültür malzemesi (meskenler, giyimkuşam ve yiyecekler, fiyatlar ve yaşama şartları), gündelik hayat, hafta sonları ve tatiller, kara ve deniz seyahati, hastalıklar ve doktorlar, ölüm ve ölü gömme adetleri, muâşeret kaideleri ve sosyal idealler. Toplum, onun görevlileri ve fakirlerin, dulların, yetimlerin, muhtaçların, tutsakların ve yabancıların desteklenmesi gibi sosyal hizmetler; inançlar arası münasebetler; hükümet ve kurumları ve bireylerin hayatı üzerindeki etkileri hakkında pek çok şey öğrenilebilir.

Sonuç olarak, *Genize* belgelerinden çağın ruhu hakkında çok şey öğreniyoruz. Din şüphesiz en yüksek yerdeydi; bununla birlikte, onun ortalama insan için gerçek manası hâlâ tanımlanmamıştır; güçlü bir grup bilinci ile ferdiyetçilik korkusuzca yan yana idi; birisi eleştirilemez bir misal oluşturan parlak bir geçmişte ve geleceğin umudu içinde ve belki de olması muhtemel bir fiziki ve ruhî bir kurtuluş içinde yaşıyordu. Herkesin ideali, iş adamlarının bile, bilge bir kişi olmaktı ve şiir bizim zamanımızdakinden tamamen farklı olarak önemli bir sosyal görev yapıyordu.

Bu makalenin yazarı, çok uzak olmayan bir gelecekte, Orta zamanlarda Akdeniz toplumunu tasvir eden *Genize* vesikalarından seçme örnekleri yayınlamak umundadır. Bu ve benzeri yayınlarla³³ Ortaçağ araştırmalarının diğer dallarına da dolaylı bir hizmet yapılmış olacaktır. *Genize* vesikalarıyla muasır Arapça vesikalar tetkikatı, *Genize* ile mukayese edilecek olursa, şimdiye kadar, nispeten daha az neticeler vermiştir³⁴. *Genize* araştırmaları ve Arapça vesaik üzerindeki müşterek çalışmaların bu makalenin baş kısmında işaret edilen, İslâm ülkelerindeki arşivlerin yokluğundan doğan boşluğu telâfi edeceği ümit edilebilir.

³³ Yukarı tafta bulunulan çalışmalara ilâve olarak, dipnot 11 ve dipnot 18, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi T. -S.18 J'de bulunan ve Cincinnati'de Dr. N. N. Golb tarafından hazırlanmakta olan muhteşem bir belge ve hüccet koleksiyonundan bahsedilmesi gerekir.

³⁴ A. Grohmann, *From the World of Arabic Papyri* (Cairo 1952); *Einführung und Chrestomathie zur arabischen Papyruskunde* (Prague 1955). Albert Dietrich, "Die arabischen Urkunden", *Zum gegenwertigen Stand der juristischen Papyrusforschung* (Stuttgart 1957).